

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра психології та
соціальної роботи

КУРСОВА РОБОТА

на тему:

**«ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ»**

Виконала:

студентка групи ПС-21

Слупко Анна Олександрівна

Перевірив:

к.психол.н., доцент

Гірняк А.Н.

Тернопіль – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ МОРАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	5
1.1. Дослідження проблеми морального розвитку особистості у психології.....	5
1.2. Критерії і показники моральної вихованості школярів.....	7
Висновки до розділу 1	11
РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МОРАЛЬНОГО РОЗВИТКУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ.....	12
2.1. Розвиток моральних якостей особистості у молодшому шкільному віці..	12
2.2. Динаміка морального розвитку молодших школярів.....	16
2.3. Особливості морального виховання учнів початкових класів.....	22
Висновки до розділу 2	26
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ МОРАЛЬНОГО РОЗВИТКУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ.....	27
3.1. Методичні шляхи дослідження та характеристика вибірки.....	27
3.2. Результати дослідження особливостей морального розвитку учнів.....	31
3.3. Методичні рекомендації вчителям та батькам щодо морального розвитку учнів початкових класів	35
Висновки до розділу 3	36
ВИСНОВКИ	37
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	39
ДОДАТОК	41

ВСТУП

Актуальність проблеми. Соціально–економічні реформи в Україні потребують потужної парадигми морально–етичної культури в суспільстві. Духовність — невід’ємна риса будь–якого цивілізованого суспільства. До її складу входять інтелектуальний потенціал і моральність, світоглядні установки, естетичні й релігійні почуття людей. Але серцевиною духовності є моральне багатство людини, її моральні цінності.

Сьогодні «українське суспільство як ніколи гостро відчуло значущість загальнолюдських моральних цінностей, які неможливо звести до всіх інших, в т. ч. до економічних (матеріальних). Не можна миритися з тим, що із лексики людей поступово зникли такі моральні цінності, як совість і честь, милосердя і співчуття, великодушність і чуйність, відповідальність. Цим та іншим аспектам особистості потрібно повернути їхню цінність. А це означає, що настав час теоретичних роздумів і практичних пошуків. Тепер стало зрозуміло, що «без покращення моральної та світоглядної культури сучасне суспільство не може досягти нових, більш значних, порівняно з колишніми, рубежів ні в економічній, ні в соціальній, ні в духовній сферах» [8, с. 20].

Серед авторів, що звернулися у своїх працях до дослідження проблем морального виховання школярів, слід назвати українських дослідників М.Лукашевича, В. Малахова, В.Степаненка, Г.Чайку, А.Корнійчук, А.Богущ, В.Білоусову; російських – В. Бакштановського, Л.Волченко, О.Даниленко, В.Селіванова, О.Титаренка, та ін.

Актуальною є проблема формування моральних якостей у молодшому шкільному віці, коли закладаються основи особистості учня. У цьому випадку моральна вихованість школяра є результатом тривалої систематичної роботи педагога. Звичайно, успіх у вихованні залежить не тільки від виховних впливів дорослого, а й від внутрішньої роботи самого вихованця. Власне, виховні заходи вчителя і спрямовуються на те, щоб сформувати в дитини прагнення орієнтуватися на ту чи іншу моральну норму, перетворити її в дійовий регулятор поведінки. Адже часто трапляється так, що дитина знає моральні вимоги, але в своїй поведінці та

діяльності не зважає на них. Це означає, що в дитини не сформовані моральні якості, переконання. Бо лише вони визначають її моральну вихованість та рівень моральної культури.

Моральний розвиток сучасних молодших школярів перебуває лише на початковому етапі. Багато вчинків дітей є ще імпульсивними і залежать від конкретних ситуацій. Але моральні норми, конкретизовані в культурі поведінки, вже починають глибше усвідомлюватись і перетворюватись у стійкі моральні утворення, що зумовлюється новим соціальним статусом: суспільство вперше ставить перед дитиною певні норми, реалізація яких потребує сформованості системи вмінь, навичок та моральних якостей.

Усе вказане надає проблемі морального розвитку учнів початкових класів актуальності й значущості.

Об'єкт дослідження – феномен морального розвитку особистості.

Предмет дослідження – моральний розвиток молодших школярів.

Мета дослідження – теоретично та практично обґрунтувати особливості морального розвитку учнів молодшого шкільного віку.

Для досягнення поставленої мети сформульовано такі **завдання дослідження**:

1. Вивчити стан дослідження проблеми морального розвитку особистості у психологічній науці.
2. Розкрити та конкретизувати психологічні особливості морального розвитку молодших школярів.
3. Провести експериментальне дослідження особливостей морального розвитку молодших школярів, проаналізувати його результати.
4. Розробити психологічні рекомендації щодо удосконалення процесу морального розвитку учнів початкових класів.

Методи дослідження: вивчення й аналіз психологічної літератури, спостереження, бесіди з учителями й учнями, вивчення результатів діяльності учнів, аналіз і синтез результатів експерименту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ МОРАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1. Дослідження проблеми морального розвитку особистості у психології

Мораль як форма суспільної свідомості є зведенням правил, норм, вимог, які регулюють відношення і взаємодію людей, їх поведінку. Переважно поведінку особистості оцінюють за ступенем відповідності певним правилам. Ці правила дозволяють оцінити вчинок і прийти до єдиної думки: добре чи погано вчинила особистість. Правило, що має загальний характер, тобто поширюється на багато однакових вчинків, називають моральною нормою. «Норма визначає, як особистість повинна чинити в тій чи іншій конкретній ситуації. Норми можуть спонукати людину до конкретних вчинків і дій, а можуть і забороняти їх» [23, с. 43].

Поняття моралі, що мають загальний характер, тобто охоплюють не окремі стосунки і ставлення, а всі сфери взаємин, спонукають людину скрізь і всюди керуватись ними, мають назву моральні поняття. До них належать такі поняття, як справедливість, доброта, обов'язок, гідність, честь, щастя та інші. Суспільство виробляє зразок моральнісної поведінки – моральний ідеал, до якого повинні прагнути всі, вважаючи його розумним, красивим, корисним. Моральні правила, норми, поняття, ідеали є формою суспільної моральнісної свідомості. Індивідуальна мораль з позицій науково-матеріалістичної концепції спричинена суспільством, однак особистість вільна у виборі норм поведінки і повинна відповідати за свій вибір.

Проаналізуємо зміст основних понять та категорій моральнісного виховання особистості.

Моральна культура – це «найголовніший компонент духовного життя особистості, який характеризує її досягнення в оволодінні основами моралі як сукупності принципів, вимог, норм, правил, які регулюють поведінку в усіх сферах її життя» [12, с. 41]. Моральні норми – це «система вимог, які визначають обов'язки особистості по відношенню до оточуючого світу,

зразки, які не тільки орієнтують поведінку особистості, але й дають можливість оцінювати й контролювати її» [23, с. 40].

Структуру моральнісної культури особистості складають «знання, почуття, відношення, поведінка» [12, с. 42]. Тому змістом виховної роботи дорослого зі становлення моральнісної культури особистості дитини є формування у неї системи моральних знань, почуттів, ставлень, поведінки.

Проблема моральнісного виховання привертала увагу багатьох вчених минулого (Х.Алчевська, Б.Грінченко, Т.Лубенець, С.Русова). Інтенсивна розробка даної проблеми у вітчизняній педагогіці пов'язана з іменами Г.Ващенко, А.Макаренка, В.Сухомлинського та інших. На сучасному етапі проблема моральнісного виховання розглядалася у низці досліджень А.Каніщенко, В.Білоусова, А.Богуш, А.Корнійчук, К.Щербакова та інших.

Особистість формується на основі засвоєння суспільних форм свідомості і поведінки. Моральна свідомість – це відображення принципів і норм поведінки, що регулюють взаємини людей, їх ставлення до суспільної справи, до суспільства. Нашу увагу в досліджуваному аспекті привернули праці Л.Колберга. Зокрема, науковець виділив в розвитку моральнісної свідомості три головні етапи: доморальний рівень, коли дитина виконує встановлені правила, виходячи із егоїстичних уявлень; конвенціональну мораль, що орієнтується на зовнішні норми поведінки; автономну мораль, тобто орієнтацію на внутрішню, автономну систему принципів.

Вчений створив когнітивно–еволюційну концепцію моралізації, де зробив спробу визначити стадії та рівні моральнісного розвитку особистості умови в процесі її взаємодії із соціумом, умови моральнісного зростання, причини «моральнісної нерівності», зв'язок між структурами когнітивного розвитку та моральністю особистості, етапи переходу від моральнісної свідомості до моральнісної дії та розробити методикку виявлення критеріальних рівнів моральнісної свідомості суб'єкта. Основою еволюційної концепції вченого є положення про стадіальність моральнісного розвитку особистості. У цьому плані Л.Колберг встановив три рівні моральнісного становлення, кожен з яких містить дві стадії. У теоретичному плані

важливим є визначення універсальних принципів моральності: безумовна цінність людського життя, пріоритет індивідуальних прав, свобода особистості, що не зачіпає прав і свобод інших [див. 9, с. 42–43].

Л. Колберг визначав моральну сферу особистості як цілісну базальну психологічну організацію, яка складається з узгоджених та неузгоджених операцій, причому з віком узгодженість між ними зростає. Відповідно до когнітивного принципу він вважав раціональність, або пізнавальну оцінку ситуації, основною функцією моральнісної системи (дескриптивна особливість судження). Моральне обґрунтування вчинку на рівні припису є передумовою реалізації відповідної дії, що залежить від внутрішньої узгодженості усіх компонентів моральнісної сфери, тобто від ступеня універсалізації моральних цінностей [див. 26, с. 39].

Таким чином, завданням моральнісного виховання є формування у дитини універсальних моральних принципів та підвищення міри узгодженості внутрішніх моральних операцій, а також моральнісної свідомості і моральнісної поведінки для реалізації глобальної мети – розвитку зрілої моральності. Однак перехід від однієї стадії до іншої складний і суперечливий.

1.2. Критерії і показники моральної вихованості школярів

Розглядаючи основні підходи до визначення моральнісної вихованості, вчені зазначають, що феномен вихованості відрізняється великою складністю і розглядається у різних аспектах. Вихованість є найважливішою психолого–педагогічною характеристикою особистості, вона неподільно пов’язана з усіма її сторонами, відбиває ступінь її всебічності та гармонійності. Основою вихованості є мораль особистості, її найсуттєвішим показником.

Проблема об’єктивних критеріїв моральності надзвичайно складна і продовжує залишатися предметом палких дискусій. Недостатня розробленість проблеми об’єктивних критеріїв моральності в етиці утруднює розробку психолого–педагогічних критеріїв моральнісної вихованості. Через вказану причину сам моральний розвиток найчастіше визначається у наш час

як інтеріоризація індивідом основних культурних правил соціальної дії. З цієї точки зору моральна вихованість є виявом того стану, який існує між її проявами у різних сферах поведінки, спілкування і діяльності, та нормами моралі, які пред'являються [29, с. 51].

В сучасних умовах, коли проблема вибору стоїть дуже гостро, такий підхід ігнорує активність особистості, переносить суттєвий та змістовний центр ваги її моральнісного розвитку на соціальне оточення, приписуючи йому роль тієї сили, яка веде і викликає ззовні моральний розвиток. Прихильники цього підходу не помічають, що моральна вихованість – це не лише статичний набір, система конкретних моральних якостей, відносин, які характеризуються специфічними почуттями, потребами, мотивами, навичками поведінки, а й специфічна форма внутрішньої самоактивності, що дозволяє особистості не просто наслідувати існуючі моральні норми, а критично оцінювати, встановлювати їх моральну цінність стосовно конкретної ситуації, виступати ініціатором створення нових форм взаємодії [1, с. 51].

Про ступінь моральнісного розвитку індивіда судять за певними критеріями. Критерій – засіб для судження, ознака, на основі якої робиться оцінка, визначення або класифікація чого–небудь; мірило оцінки, основна ознака, за якою одне рішення обирається із багатьох можливих [див. 7]. В літературі можна зустріти різні ознаки, які висуваються як критерії моральнісної вихованості. До таких критеріїв належать:

– ставлення дітей молодшого шкільного віку до суспільства, праці, людей, активна життєва позиція, спрямованість особистості, рівень розвитку суспільне значущих якостей особистості, співвідношення мотивів поведінки та характеру вчинків особистості, з одного боку, та норм, правил моралі – з іншого, використання різних критеріїв на різних рівнях: на рівні розвитку моральних почуттів, відношень, стійких мотивів і спрямованості особистості, на рівні світогляду;

– інтелектуальний, поведінковий та емоційний критерії [25, с. 139].

Оскільки рівень знань моральних норм і ступінь відповідності реальної поведінки суспільним вимогам виявити значно простіше, ніж розібратися із

особливостями переживань та в характері спонукань дитини, то в практиці роботи шкіл за критерії моральності беруться лише зовнішні показники, а в сучасній педагогічній теорії (і практиці) найбільш поширені два підходи побудови системи моральнісного виховання учня: *інтелектуальний*, який надає першорядного значення формуванню в дітей молодшого шкільного віку знань, та *поведінковий*, коли головна у вага звертається на вироблення в дітей молодшого шкільного віку поведінки та вважається, ніби успіх у вихованні правильної поведінки визначається лише режимом, системою вимог і вправ. Але без внутрішніх спонукальних стимулів вся система виховання, звичайно, перетворюється у насильство над дитиною.

Загальний критерій моральнісної вихованості визначається як ознака, на основі якої встановлюється просування особистості у своєму моральному розвитку на відносно завершеному етапі шкільного навчання та виховання. Поряд із критеріями загальної моральнісної вихованості автори виділяють інші важливі, але менш узагальнені критерії, такі як критерії розвитку окремих моральних якостей, глибина осмислення та знання норм і правил моралі, ступінь розвиненості та сформованості моральних умінь, навичок і звичок поведінки, характер моральнісної орієнтації у складних моральних ситуаціях, ступінь принциповості та рівень розвитку вольової сфери, в оточенні спокуси – міра моральнісної вимогливості до себе та інших людей, характер поведінки у колективі, а також наодинці із собою, наявність гуманістичних рис у характері та поведінці, ступінь поважного та доброзичливого ставлення до інших людей, рівень розвитку почуття власної гідності, совісті [28, с. 3–4].

Деякі з вчених вважають, що загальний рівень моральнісного розвитку може бути виявлений за допомогою одного загального критерію, інші пропонують з цією метою певний набір, систему критеріїв. При цьому автори дотримуються одностайної думки в тому, що критерії моральнісного розвитку особистості школяра повинні охоплювати не тільки результат, а й спонукання, цілі та способи його досягнення. Якщо психологічні критерії моральнісної вихованості прийняти за повний набір критеріїв, то він може бути упорядкований, систематизований таким чином (рис. 1.1) [7]:

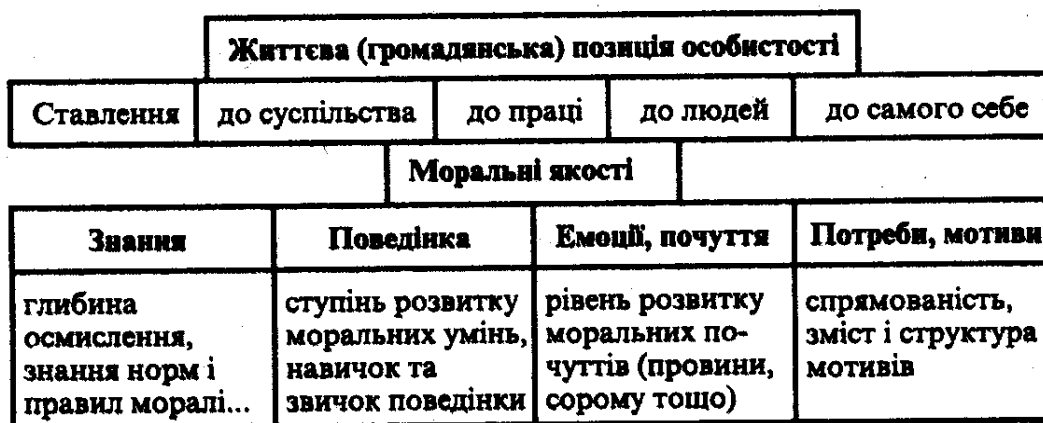

Рис. 1.1. Психологічні критерії моральності вихованості особистості

У наведеній схемі критерії розміщені від найбільш узагальнених до більш конкретних. Найбільш узагальненим критерієм є життєва (громадянська) позиція. Із схеми видно, що він ґрунтується на системі критеріїв більш низького рівня узагальнення (ставлення до людей, праці, суспільства...), які по відношенню до нього виступають у ролі показників. У свою чергу, визначення по кожному з критеріїв нижчого рівня може бути здійснене лише на основі цілого ряду більш часткових показників, які, в свою чергу, також можуть бути розглянуті як більш «часткові» критерії.

При цьому «розрізнявальна» здатність даних критеріїв є різною. Якщо синтетичні критерії (позиція, ставлення) здатні якоюсь мірою охарактеризувати моральну вихованість як цілісне психологічне утворення, то часткові критерії (рівень етичних знань, почуттів, моральні якості тощо) відображають лише окремі сторони моральності вихованості.

Висновки до розділу 1

Отже, формування моральної свідомості учнів нерозривно пов'язане із розвитком навичок соціальної поведінки, реальної діяльності, в ході якої складаються не тільки моральні поняття, але й почуття, звички і інші неусвідомлені компоненти морального обличчя особистості. Характерний для особистості засіб вирішення моральних проблем, як системи цінностей, з якою вони співвідносяться, формується в ході практичної діяльності дитини і її спілкування з оточуючими людьми.

Про ступінь морального розвитку учня судять за такими критеріями: ставлення школярів до суспільства, праці, людей, активна життєва позиція, спрямованість особистості, рівень розвитку суспільне значущих якостей особистості, співвідношення мотивів поведінки та характеру вчинків особистості та норм, правил моралі.

У практиці роботи шкіл за критерії моральності беруться лише зовнішні показники, а в сучасній педагогічній теорії найбільш поширені два підходи побудови системи морального виховання учня: інтелектуальний, який надає першорядного значення формуванню в школярів знань, та поведінковий (головна увага звертається на вироблення в учнів навичок моральної поведінки). Забезпечення ефективного розвитку моральних знань і емоційно–моральних ставлень молодших учнів з необхідністю передбачає врахування у навчально–виховному процесі ряду їх особливостей.

РОЗДІЛ 2

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МОРАЛЬНІСНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Розвиток моральних якостей особистості у молодшому шкільному віці

Виховання дітей молодшого шкільного віку спрямоване на формування у них самостійності і відповідальності, принциповості і почуття гідності, творчої активності і критичного мислення. Відтак удосконалення системи виховання вимагає не тільки якісної зміни діяльності школи, але й переорієнтації всіх інститутів суспільства, пов'язаних з духовною діяльністю, поваги до кожної підростаючої особистості.

Специфіка моральнісного ідеалу в дітей молодшого шкільного віку полягає в тому, що він сприймається дитиною як еталон, взірець для наслідування. Тому, по–перше, вчителю необхідно знати ці еталони. Виявити їх можна за допомогою запитання: «Скажи, на кого ти хотів би бути схожим?». По–друге, оскільки моральний взірець виступає не в усій своїй цілісності (як правило, молодшим школярем усвідомлюються лише деякі його риси), то треба встановити набір характеристик взірця за допомогою запитань: «Що тобі подобається в цій особистості найбільше?», «Чому ти хотів би бути на неї схожим?» По–третє, треба виявити ступінь стійкості моральних взірців, оскільки вони не є сталими, а часто з різних причин змінюються. Для цього через деякий час таке опитування можна повторити [22, с. 49].

Критеріями сформованості ідеалів у дітей молодшого шкільного віку є усвідомленість і дієвість цих ідеалів. Критерії можна вивчати за методикою незакінченого оповідання – колізії. В момент, коли герой оповідання стоїть перед вибором якогось моральнісного вчинку, воно обривається, і учень має сам описати подальшу поведінку героя. Таким чином, можна встановити дієвість ідеалу, оскільки в ситуації самостійного завершення оповідання дитина проектує свої власні вчинки [11, с. 40].

Слід зазначити, що ідеали дітей молодшого шкільного віку

розподіляються на кілька груп. Це люди якоїсь певної професії. Люди, які виявляють до дітей чуйне, добре ставлення. Можуть бути люди приємної зовнішності, які приваблюють дітей своїми фізичними даними, вмінням постояти за себе. Для хлопчиків найбільш значущими є герої та видатні люди. Друге місце відведено батьку. Рівнозначними є літературні персонажі та представники професій. Мати в ролі взірця для наслідування називається незначною кількістю. Педагог в ролі моральнісного еталона не виступає. У дівчаток картина інша. Так, у ролі взірця для більшості з них є мати; видатні люди та герої займають друге місце. У ролі моральнісного еталона виступає і вчитель. Брати і сестри для першокласників не є моральним взірцем.

У 2 класі в хлопчиків герої та видатні люди займають знову перше місце, за ними йде батько як еталон, далі – літературні герої. Педагог як взірець для наслідування знову не має жодного вибору. У другокласниць мати в ролі еталона залишається на першому місці. На другому місці – видатні люди, герої, батько, однолітки, брати і сестри. На останньому місці – літературні персонажі, представники професій. У 3 і 4 класі хлопчики також віддають перевагу героям і видатним людям, батькові. Літературні персонажі, інші члени сім'ї перебувають на одному рівні значущості. Представники професій не обираються зовсім [23, с. 43].

Таким чином, у хлопчиків чітко простежується інтерес до героїв, видатних людей, батька, літературних персонажів, тоді як дівчаткам властива орієнтація, на матір, вчителя початкової школи, однолітків. Деяка обмеженість вибору еталонів у дівчаток порівняно з хлопчиками є результатом відмінностей не тільки в домашньому, а й позасімейному вихованні. Це, по-перше, неоднакові сюжетно-рольові ігри, в які грають хлопчики і дівчатка; по-друге, різні виховні впливи батьків, дорослих, а також засобів масової інформації (літератури, кіно тощо) на хлопчиків і дівчаток.

За даними досліджень О. Віпера, який досліджував вікові зміни в дітей молодшого шкільного віку у виборі моральних еталонів, кількість учнів, які обрали за еталон батька, зменшується від 22% у 1 класі до 12% у 2 класі, а в 3 класі вдвічі зростає. Видатних людей, героїв обрали моральним ідеалом у 1

класі – 25%, у 2 класі – 22%, у 3 і 4 класі – 27%. Кількість еталонів «літературні персонажі» зростає майже в чотири рази в 2 класі порівняно з першим, і втрачає свою значимість у 3–4 класі. Така ж зміна властива для еталона «однолітки». Подібна рухливість пояснюється розширенням світогляду дитини, кола спілкування [8, с. 44].

Згідно досліджень О. Гавриленка, який досліджував якості, що приваблюють дітей молодшого шкільного віку в моральних еталонах, учні називають до 56 якостей, які можна розподілити на чотири групи: до двох перших відносять якості морального порядку, дві інші не мають відношення до моральних характеристик особистості (таблиця 2.1).

Таблиця 2.1

Моральні еталони дітей молодшого шкільного віку

Групи	Якості	Характеристика
I група	Емпатійні	добрий, хороший, ласкавий, веселий, добродушний, чуйний
II група	Особистісні	працелюбний, сміливий, мужній, хоробрий, розумний, справедливий, чесний, правдивий, хитрий, гордовитий, сумлінний, ввічливий, винахідливий
III група	Комунікативні	любить мене, усе дозволяє, усе приносить, дарує красиві іграшки, допомагає в усьому, все знає, любить дітей, захищає маленьких, найкращий друг
IV група	Зовнішні і професійні	красивий, швидкий, моторний, спритний, витривалий, займається спортом, здійснив подвиг, воював, вміє все робити, добре робить свою справу, усі його поважають, відмінник, добре вчиться, знає карате

I група охоплює емпатійні (емпатія – це здібність індивіда емоційно відгукуватися на переживання інших людей) якості еталонів: добрий, хороший, ласкавий та ін. II група – особистісні якості: працелюбний, сміливий, мужній, хоробрий, розумний та ін. До III групи віднесли якості, які

виявляються в процесі безпосередньої взаємодії і характеризуються так: любить мене, усе дозволяє, дарує красиві іграшки та ін. До IV групи належать зовнішні і професійні якості морального ідеалу: красивий, швидкий, моторний, спритний, витривалий, тощо [9, с. 43].

Розглянемо, як розподіляються якості, значущі для хлопчиків і дівчаток в обраних еталонах. Для хлопчиків 1 класу найбільш значущими є зовнішні та професійні якості еталонів, потім – особистісні якості і емпатійні. Якості, які цінуються в результаті безпосередньої взаємодії, перебувають на останньому місці. Дівчатка–першокласниці понад усе цінують емпатійні якості, особистісні якості розглядаються нарівні із зовнішніми та професійними. Якості третьої групи у дівчаток перебувають на останньому місці.

Можна констатувати, що для дівчаток моральні якості еталонів більш значимі, ніж для хлопчиків. У хлопчиків 2 класу зовнішні і професійні якості займають перше місце. Особистісні якості перебувають також на другому місці. На третьому місці – якості, які виявляються в процесі безпосередньої взаємодії. Другокласниці на перше місце висувують емпатійні якості, зовнішнім та професійним якостям відводять друге місце, особистісним – третє; якості, які виявляються в результаті безпосередньої взаємодії, перебувають на останньому місці. Дівчатка 2 класу цінують більше моральні якості, ніж хлопчики [24].

В дітей молодшого шкільного віку 3 і 4 класу якості, що цінуються в еталонах, розподіляються таким чином: хлопчиків найбільше приваблюють якості зовнішні та професійні; дівчаток – емпатійні. На другому місці – особистісні якості. На третє місце хлопчики висувують емпатійні якості, а дівчатка висувують зовнішні і професійні. Якості, що виявляються в процесі взаємодії, у хлопчиків і дівчаток перебувають на останньому місці.

Загальний висновок можна зробити такий: для дівчаток моральні якості є важливішими, ніж для хлопчиків, що свідчить про більший моральний досвід дівчаток порівняно з хлопчиками. Щодо особистісних якостей, то можна констатувати, що в дітей молодшого шкільного віку з віком також помітне зниження кількості виборів, проте ці якості залишаються достатньо

значущими для третьо- і четвертокласників. Слід зазначити, що особистісними якостями еталонів хлопчики і дівчатка 3 і 4 класу цікавляться однаково.

Що стосується зміни стійкості моральних еталонів у дітей молодшого шкільного віку, то в 1 класі тільки третина дітей молодшого шкільного віку під час повторного опитування назвали тих самих людей, які виступають для них у ролі ідеалів, що й першого разу. У 2 і 3 класі таких дітей молодшого шкільного віку виявилось трохи більше. Така низька стійкість моральних ідеалів у першокласників цілком закономірна, адже вони потрапляють у принципово нову соціальну ситуацію, включаються в нові зв'язки та стосунки, самі займають нову позицію – вони вже не просто діти, а школярі [11].

Зміна ступеня стійкості взірців, коливання моральних еталонів та приписуваних їм якостей зумовлюються зміною системи стосунків дітей молодшого шкільного віку, що безпосередньо виражається в зміні ступеня значущості моральних еталонів. Різде підвищення ступеня стійкості моральних еталонів у 2 класі пов'язане зі значимістю колективних взаємин. При цьому визначальним фактором зміни ступеня стійкості взірців є не питома вага того чи іншого взірця, а вікові зміни його значущості.

Підвищення стійкості змісту еталонів у 2 класі не свідчить про високу моральну зрілість дітей молодшого шкільного віку, а вказує, що колективістські взаємини та відповідні їм ідеали: «однолітки», «брат і сестра», стають найбільш значущими для дітей. На цьому фоні зрозумілим є зниження значущості взірців: «батьки», «учитель», «видатні люди», «герої» [17].

Крім вивчення ступеня стійкості моральних ідеалів, слід порушувати їй питання про їх усвідомленість та дієвість. Усвідомленість проявляється в адекватній оцінці ситуації та в свідомому виборі якоїсь форми поведінки як засобу розв'язування конфліктної ситуації. Дієвість моральної норми виражається в постійності її реалізації.

2.2. Динаміка морального розвитку дітей молодшого шкільного віку

В молодшому шкільному віці необхідно прищепити дітям прості норми моральності. Без таких рис, як працелюбність, добросовісне ставлення до своїх обов'язків, повага і чуйність до оточуючих, чесність, скромність, ввічливість не може бути й мови про вироблення складніших моральних норм і якостей особистості. Учителю початкової школи дуже важливо придивитись до всіх можливих проявів моральних якостей кожної дитини і визначити методи впливу на їх формування. Особливу увагу треба звернути на виховання в дітей любові і шани до своїх батьків, рідних, любові до рідного краю, Батьківщини.

З метою виявлення рівня знань про свою Вітчизну, родину, рідний край вчені провели опитування дітей молодшого шкільного віку 1 і 2 класів [14].

80% дітей першого класу ще не зовсім розуміють поняття «патріот», а тому на запитання «Кого можна назвати патріотом України?» відповідали: «Моїх батьків», «Маму, тата і мене», окремі називали навіть тварин. Частина дітей розуміє це поняття, називаючи: «Т. Шевченко» – 20%, «Президент України» – 15%, «Мої батьки, бо вони дуже люблять Україну» – 12%. Частина дітей не відповіла на дане запитання.

20% опитаних другокласників відповіли на це запитання, що патріот – це «Той, хто любить Україну і готовий за неї віддати життя», «Хто захищає країну». 20% дітей молодшого шкільного віку називали патріотом Т. Шевченка, 8% – Б. Хмельницького, 8% – Л. Українку, 6% – Бога, 3% – солдатів, 4% – міліціонерів, 15% – бабусю, дідуся, прабабусю, бо вони ветерани війни, 4% – своїх друзів. Решта дітей не змогла дати відповіді.

Очевидно, класоводам, вихователям на уроках, у позакласній роботі треба систематично проводити роботу стосовно патріотичного виховання учнів, розповідати про патріотів минулого часу і нашого сьогодення, щоб діти їх знали, гордились ними, рівнялись на них. Діти також повинні добре знати свій родовід: батьків, дідів, прадідів, де вони жили, чим займались.

В окремих школах педагоги з цією метою використовують досвід В. Сухомлинського: на уроках пишуть твори про своїх рідних, збирають

фотографії. І це дуже добре. Нехай діти знають про життєвий шлях своїх найближчих. Це змусить їх ще більше любити і поважати своїх рідних, брати за взірць у своєму житті. Складність морального розвитку полягає в тому, що виховні впливи на дітей молодшого шкільного віку здійснює не лише школа. Не можна передбачити ефективності всієї роботи в цьому плані без досконалого знання індивідуальних особливостей школяра, його потреб, інтересів, позицій, мікросередовища.

Вчителю початкової школи нелегко виявити недоліки в моральному розвитку вихованців, тому що педагог – великий авторитет для дітей і учні поводяться так, як він хоче. В підлітковому віці ці недоліки починають проявлятися. Можна впевнено сказати, що молодший шкільний вік є визначальним у моральному вихованні. Вже в цьому віці є відхилення в моральному розвитку. Дослідження показали, що такі негативні якості, як агресивність, жорстокість, заздрість зароджуються саме в молодшому шкільному віці. І причина їх появи в тому, що неправильно складаються відносини дитини в школі, сім'ї [9, с. 45].

З приходом учня молодшого шкільного віку до школи від нього вимагається більше самостійності, в нього більше коло обов'язків. Тому часто буває, що в перші дні перебування дитини в школі їй страшно. І педагог повинен зняти цю напругу своєю привітністю, увагою до кожного, створенням повсякденного радісного життя. Лише за таких умов зникне страх перед школою. В стані страху особистість не може морально зростати.

Вчителю початкової школи необхідно пам'ятати, що великий потік інформації, різні розваги можуть інколи розвивати поверховість мислення у дітей, незадоволення тим, що є. В таких умовах у дітей молодшого шкільного віку часто притупляється допитливість, дитину важко чимось здивувати, а це небезпечно: притупляються емоції, почуття (сором, совість), що негативно впливає на моральний розвиток. У моральному вихованні дітей молодшого шкільного віку треба дотримуватися міри. Це питання не завжди вирішується тим, скільки зроблено, не завжди чим більше, тим краще. Головне – у силі впливу на свідомість, почуття і поведінку дітей.

Дослідження науковців–психологів переконують у тому, що такі негативні риси, як жадібність, жорстокість та ін. розвиваються тоді, коли порушена міра задоволення потреб (чогось не вистачає чи надлишок). Якщо всі потреби задовольнити в дитинстві, особистість може стати жадібною. Ось чому учителям так уважно треба стежити за моральним розвитком дітей молодшого шкільного віку [14; 25а].

У моральному вихованні дітей молодшого шкільного віку взаємодіють такі соціально–психологічні фактори, як моральне середовище, усвідомлення учнем моральних відносин (моральна свідомість) і моральна діяльність. Школа для молодшого школяра повинна бути високоморальним середовищем, в якому він пізнає моральні норми і яка залучає його в реальні моральні відносини, коректує їх. Це середовище складається з традицій, які має школа, і вправ, що стимулюють поведінку. Традиційні ранкові вітання, розпорядок дня, форми поведінки на уроках і перервах, чергування по школі, порядок і дисципліна – це і є основою моральнісного середовища, в яке попадає дитина молодшого шкільного віку.

Уважність, великодушність, турбота, товариська підтримка повинні стати в школі природними нормами взаємовідносин між дітьми. Передусім, носієм цих відносин виступає вчитель. Тому педагогічний колектив повинен приділяти особливу увагу особистій поведінці кожного вчителя початкової школи, розглядаючи її як чинник моральнісного вдосконалення школярів. Важливим елементом організації моральнісної діяльності дітей молодшого шкільного віку є суспільно–корисна праця, гра та ін.

З метою виявлення рівня умінь і бажання працювати вдома, в школі дослідники попросили дітей 2 і 3 класів відповісти на питання:

1. Як ти виконуєш трудові доручення вдома?
2. Чи любиш трудитись удома, що тобі більше подобається робити?
3. Чому ти працюєш удома?
4. Як тебе заохочують до праці?
5. Твоє улюблене заняття вдома?
6. Яке доручення маєш у школі? [27].

З 84 опитаних дітей другого класу лише 7% дітей не бажають і не люблять працювати вдома і в школі, трудові доручення виконують неохоче. Решта 93% дітей люблять виконувати всяку домашню роботу: мити посуд, доглядати за кімнатними квітами, прибирати в кімнаті, мести і мити підлогу, витирати пил, ходити в магазин за покупками, виносити сміття та ін. Улюблене заняття вдома: вишивати, в'язати, навіть шити, пилювати в кімнатах, прибирати, малювати, дивитись телепередачі, читати.

На запитання «Чому ти працюєш вдома?» діти відповіли: «Люблю трудитись, щоб допомагати мамі, татові», «Щоб мене любили мама і тато», «Бо хочу, щоб в хаті було гарно», «Бо я люблю чистоту», «Бо я люблю всяку працю», «Бо мамі самій усе робити тяжко», «Бо хочу допомогти мамі», «Щоб мамі було легше», «Бо в мамі багато всяких справ».

Діти жаліють своїх матерів, бо бачать, який великий тягар праці в даний час лягає на їх плечі: потрібно заробити гроші, щоб прогодувати дітей, всю сім'ю, одягнути їх, випрати білизну, навести порядок у квартирі, поцікавитись станом навчання дітей та ін. Ось тому 69% усіх дітей співчують своїм матерям, намагаються допомогти їм у роботі. Батьки рано привчають дітей до праці, цілком усвідомлюючи, що роблять їм добру послугу. Уміння і бажання працювати – це найкраща спадщина дітям, яку можуть залишити їм батьки.

На запитання «Як заохочують до праці?» 65% другокласників відповіли, що батьки їх заохочують («Хвалять за працю», «Лагідне слово кажуть», «Мама цілує в голівку», «Мама гладить по голівці», «Каже ласкаве слово», «До мене добре ставляться», «Мені щось купують», «Заохочують подякою», «Купують мені банани», «Мені мама може показати уроки», «Хвалять чи дають гроші», «Купують цукерки», «Дають гроші на цукерки», «Мені дають гроші».

Заохочувати дітей до роботи потрібно, адже сказати «молодець», погладити по голівці дитину – це для неї велика радість. Але заохочувати до роботи гривнями – це, на нашу думку, зайве. Може дійти до того, що дитина буде торгуватись з батьками за вищу оплату своєї праці, може дійти до конфлікту. Тому цього робити не варто. Можна дати дитині гроші на купівлю хорошої книги, на морозиво, цукерки, на перегляд гарної кінокартини,

вистави, але за зроблену роботу не треба платити. Це обов'язок дитини виконувати вдома посильну роботу. З якого віку дитина повинна працювати? В народі кажуть: з тих пір, як вона взяла ложку в руки і понесла від тарілки до рота. 28% дітей відповіли, що батьки їх не заохочують. А кожна дитина, на жаль, чекає доброго слова від батьків за добре виконану роботу. Це є хорошим стимулом до наступної праці. Адже батькам також приємно, коли їх на роботі хвалять.

Найважливіше доручення, як вважають діти, – це чергування в класі. Але 20% дітей виконують його неохоче. Список доручень дуже обмежений: член сантрійки, командир, його помічник, доглядач за кімнатними квітами. Більшість дітей пише, що не має ніяких доручень. А це означає, що в школі занедбане трудове виховання. Праця для людей, суспільства загартовує дітей морально, виховує почуття обов'язку. І чим більше зусиль учня в праці для людей, тим глибше він переживає радість успіху за свою працю.

Учителю варто продумати перелік різних доручень, які б мали високу моральну основу і суспільну цінність: допомога бібліотеці в ремонті книг – «книжчина лікарня», виготовлення іграшок для дитячого садка, підготовка художньої самодіяльності для дітей–дошкільників, догляд за квітниками, прибирання ділянок шкільного подвір'я, допомога престарілим, інвалідам. Звичайно, це складна робота вчителя початкової школи, але в моральному вихованні дітей молодшого шкільного віку вона має велике значення, бо виховує їх працелюбами, добрими, уважними, чуйними, милосердними людьми, які не залишають поза увагою людське горе, завжди приходять на допомогу нещасним. А бачити такими в майбутньому своїх вихованців – це найбільше щастя для кожного вчителя початкової школи [6, 55; 10а].

Аналогічними були відповіді 46% дітей 3 класу. Тільки завдання вдома вони виконують часом складніші («Готую їжу», «Перу білизну», «Прасую одяг» та ін.). Майже всіх дітей молодшого шкільного віку батьки заохочують до праці, але як – діти не розповідають. Всі учні працюють, щоб допомогти мамі, рідше татові. («Бо в мамі багато роботи», «Бо я жалію свою маму» та ін.). 4% дітей відповіли, що не дуже люблять працювати, що батьки за це часом карають. На таких дітей учителю необхідно звернути увагу, продумати

і дати їм цікаві доручення, щоб вони виконували їх охоче, і контролювати виконання з боку колективу класу, похвалити за старанність.

На запитання «Яке улюблене заняття вдома?» більшість дітей відповідає: «Дивитись телевізор, гратись, рідше – малювати, ще рідше – читати книгу». Про доручення в школі учні відповідають: «Чергування, які, як частина дітей зізнається, виконують неохоче. Окремі учні доглядають кімнатні квіти.

Великі можливості для морального впливу на дітей молодшого має навчальний процес, зокрема зміст матеріалу. Важливо, щоб дитина на якомусь уроці зуміла краще зробити щось, щоб могла бути в числі перших, відчула власну гідність. Навчальний успіх необхідний для морального виховання кожного учня. Його не можна замінити ніяким іншим.

2.3. Особливості морального виховання учнів початкових класів

Велике значення для морального виховання дітей молодшого шкільного віку має систематична моральна освіта, озброєння їх знаннями моральних норм і правил, адже це є важливою передумовою здійснення правильних дій, формування високих мотивів поведінки. В шкільній практиці повідомлення і роз'яснення моральних норм і правил проходить у процесі навчання, повсякденному житті та діяльності дітей і в спеціальних бесідах.

Етичні бесіди необхідні для дітей молодшого шкільного віку, тому що в цей період розвитку діти особливо вразливі, найбільш сприйнятливі до зовнішніх впливів, вірять у непохитність моральних норм. Проведення етичних бесід, одного із засобів морального виховання, часто використовується вчителя початкової школи. В молодших класах це частіше етична бесіда. Досвід показує, що вчителю потрібно проводити етичні бесіди в певній системі, а не в зв'язку з порушеннями дітьми моральних норм. У цій роботі не завжди дотримується принцип наукового обґрунтування доступності моральних понять, що вводяться в бесіду [26, с. 41].

В розкритті норм моралі педагог часто обмежується загальними фразами, що переходить у моралізування. Часто не враховуються інтереси дитини, що не байдужа до явищ оточуючого життя і прагне розібратись у них.

Джерелом моральних знань на уроці є не лише зміст матеріалу, що вивчається, але й методи навчання, організація навчального процесу. Тривалі спостереження переконують нас у тому, що формуванню моральних знань, понять і уявлень на уроках у початковій школі приділяється ще недостатньо уваги, не завжди ведеться цілеспрямована робота в цьому плані. Педагог повинен бути переконаним, що однаково важливо вчити на уроці дітей читати, писати, рахувати і виховувати їх морально.

Треба виховувати дітей своєю любов'ю, вірити їм, допомагати стати добрими і великодушними. Ні в якому разі не зневажати, не пригнічувати, а, навпаки, підносити власну гідність кожного. Не потрібно боятися бути добрим, ніжним, ласкавим. Часто, не бажаючи поступитися, ми протиставляємо свою волю волі учня і тим самим втрачаємо духовний зв'язок з ним. Багато ситуацій можна вирішити за допомогою ласки, жарту, казки. Без ласкавих слів дитині все одно, що без сонячного світла [14, с. 31].

Людське ставлення до дитини – це усвідомлена, цілеспрямована праця, що виключає жорстокість, праця з надією на формування найкращих рис і якостей. Потрібно любити дітей такими, якими вони є, бережно ставитися до кожного з них, спиратися лише на позитивне і вести боротьбу зі слабкостями. А головне, щоб діти були завжди далеко від полюса зла. Нехай зрозуміють, що любов, доброта, великодушність сильніше від усього недоброго, злого.

Забезпечення ефективного розвитку моральних знань і емоційно–моральних ставлень дітей, як важливої передумови становлення моральних переконань з необхідністю передбачає врахування у навчально–виховному процесі ряду особливостей дітей молодшого шкільного віку.

Важливою умовою розвитку моральних знань дітей молодшого шкільного віку є позитивні зміни в їх мисленні. В цей період формуються операції мислення – аналіз, синтез, порівняння, узагальнення. Все це має позитивний вплив на формування моральнісної свідомості дітей молодшого шкільного віку. Разом з тим, враховуючи особливості моральнісної свідомості дітей молодшого шкільного віку, особливо ті, які обумовлені обмеженістю моральнісного досвіду, потрібно спеціально формувати у дітей

прийоми аналізу і синтезу, порівняння і узагальнення моральних явищ [10, с. 33].

Крім аналізу природних моральних ситуацій, що виникають у спілкуванні з дорослими і однолітками, необхідна цілеспрямована виховна робота. При цьому важливі такі форми роботи, як колективне читання і обговорення оповідань з моральним змістом, створення на уроках спеціальних проблемних ситуацій, в яких ставиться завдання навчити дітей аналізувати поведінку і почуття героїв, порівнювати представлену в літературному творі моральну ситуацію з аналогічними життєвими ситуаціями. Завдяки цьому школярі вчаться здійснювати «перенос» безпосередньо даного в оповіданні морального змісту на моральні явища із реального життя дітей.

Процес засвоєння моральних знань дітьми молодшого шкільного віку суттєвим чином залежить від навчання їх правильному сприйманню моральної ситуації, адекватній оцінці моральних вчинків, розумінню моральних мотивів. Поряд з цим необхідно виховувати органічну єдність між правильним розумінням моральної ситуації і вмінням дітей молодшого шкільного віку співпереживати, співчувати, тобто виховувати особистісне ставлення до тих чи інших моральних явищ, вчинків. Це, в свою чергу, є необхідною умовою виховання у дитини одного із важливих механізмів переконань – моральної потреби певним чином діяти, відповідно до засвоєних моральних норм і принципів [19, с. 10].

Таким чином, ефективність процесу засвоєння моральних знань дітьми молодшого шкільного віку, поряд із формуванням відповідних уявлень і понять, передбачає цілеспрямовану роботу, що сприяє формуванню в учнів:

- вміння правильно сприймати моральну ситуацію, представлену в літературному творі або виділену із реального життя;
- вміння дати оцінку, адекватну модальності ситуації, що аналізується;
- вміння правильно визначати мотиви морального вчинку;
- вміння співпереживати, співчувати іншій особистості;
- особистісне ставлення до тих чи інших моральних ситуацій;

– моральнісної потреби діяти певним чином, відповідно засвоєним моральним знанням [2, с. 43].

Усе це сприяє поступовому формуванню в дітей вміння до самостійного моральнісного вибору.

У початкових класах педагогу необхідно враховувати, перш за все, такі вікові особливості дітей молодшого шкільного віку, як обмеженість їх особистого досвіду моральнісної поведінки, труднощі у виділенні головних компонентів в поведінці оточуючих, безпосередній характер емоційної реакції на вчинок. Для ефективного формування у дітей молодшого шкільного віку моральних почуттів необхідно створювати в класі атмосферу, що сприяє розвитку у дітей взаємоповаги, емоційного сприймання до переживань інших, взаємодопомоги.

Висновки до розділу 2

Таким чином, ефективність процесу морального розвитку молодших школярів, поряд із формуванням відповідних уявлень і понять, передбачає цілеспрямовану роботу, що сприяє формуванню в учнів вміння правильно сприймати моральну ситуацію, представлену в літературному творі або виділену із реального життя; вміння дати оцінку, адекватну модальності ситуації, що аналізується; вміння правильно визначати мотиви морального вчинку; вміння співпереживати, співчувати іншій людині; особистісне ставлення до тих чи інших моральних ситуацій; моральної потреби діяти певним чином, відповідно засвоєним моральним знанням.

Окрім аналізу природних моральних ситуацій, що виникають у спілкуванні з дорослими і однолітками, необхідна цілеспрямована виховна робота. При цьому важливі такі форми роботи, як колективне читання і обговорення оповідань з моральним змістом, створення на уроках спеціальних проблемних ситуацій, в яких ставиться завдання навчити дітей аналізувати поведінку і почуття героїв, порівнювати представлену в літературному творі моральну ситуацію з аналогічними життєвими ситуаціями. Завдяки цьому школярі вчаться здійснювати перенесення безпосередньо морального змісту оповідання на моральні явища із реального життя дітей.

Процес засвоєння моральних знань молодшими школярами суттєвим чином залежить від навчання їх правильному сприйманню моральної ситуації, адекватній оцінці моральних вчинків, розумінню моральних мотивів. Поряд з цим необхідно виховувати єдність між правильним розумінням моральної ситуації і вмінням школярів співпереживати, співчувати, виховувати особистісне ставлення до тих чи інших моральних явищ, вчинків.

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ МОРАЛЬНІСНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

3.1. Методичні шляхи дослідження та характеристика вибірки

Дослідження особливостей моральнісного розвитку дітей молодшого шкільного віку проводилося у 3–4 класах ЗОШ I–III ступенів №17 м. Тернополя. Ним було охоплено 18 дітей. При цьому ми враховували, що знання вікових та психологічних особливостей дітей молодшого шкільного віку – важлива умова розв’язання проблеми формування культури поведінки. У дітей молодшого шкільного віку зливаються риси дошкільного дитинства і типові особливості школяра. Цей період багатий нерозкритими можливостями розвитку, які важливо своєчасно помітити, підтримати і врахувати. Основи більшості психічних якостей розвиваються в цьому віці.

Виявлення ефективності дослідження пов’язувалося із діагностикою моральнісної вихованості дітей молодшого шкільного віку 3–4 класів. Слід уточнити, що психодіагностика особливостей сформованості моральнісної культури проводилася з усіма дітьми, присутніми на той час у класі.

У процесі експериментального дослідження ми виділили показники, за якими визначали ефективність процесу засвоєння моральних знань. Це було, по–перше, оперування моральним поняттям при аналізі конкретної моральнісної ситуації, взятої з казки, дитячого оповідання, навколишнього життя чи з власного моральнісного досвіду; по–друге, уміння дати елементарне визначення поняття, що свідчить про усвідомлення дитиною істотних ознак; по–третє, кількість моральних понять, якими оперує учень.

Обґрунтовуючи комплекс методів і методик для вивчення рівнів сформованості моральнісного розвитку дітей молодшого шкільного віку, ми виходили з таких методичних принципів:

1. Будь–яка методика повинна містити в собі низку обов’язкових компонентів. Попередньо, до проведення психодіагностики, слід визначити мету, тобто використання методики повинно бути цілеспрямованим. Постановка мети тісно пов’язана з виділенням критеріїв моральнісної

культури, що виявляє дана методика. І, нарешті, фіксація цих параметрів передбачає певну систему реєстрації (протоколи, записи, бланки і т. ін.) одержаних даних. Таким чином, будь-яка методика повинна цілеспрямовано і за певною системою фіксувати деякі параметри (показники, симптоми) досліджуваної мотивації учіння.

2. При вивченні моральнісного розвитку слід за допомогою непрямих методів маскувати справжню мету дослідження, інакше методика може виявитися неефективною, оскільки фіксуватиме соціально бажані, а не справжні цінності. Ми враховували, мета дослідження може відкритися не лише внаслідок неправильного інструктування, а й в умовах, що провокують дітей на формальні відповіді й дії (відсутність контакту експериментатора з дітьми; внутрішня відмова дітей прийняти мету дослідження, сформульовану в усній інструкції тощо).

3. Методику вивчення моральнісного розвитку слід будувати таким чином, щоб вона давала змогу фіксувати кожен факт з двох точок зору – суб'єктивної (як цей факт відображається у свідомості дошкільника) і об'єктивної (як виявлений факт характеризує діяльність дитини). Для цього в одних випадках необхідно робити досліджувану якість предметом свідомості дитини (так можна одержати дані про мотиви – цілі моральнісної поведінки), а в інших – ставити за мету діяльності факт, пов'язаний з досліджуваним явищем неявним смисловим зв'язком (що дає змогу диференціювати «реально діючі» мотиви і ті, що є лише елементом знання). При такій організації методики (бесіда, інтерв'ю та ін.) обов'язково містять прямі і непрямі запитання.

4. Використання різноманітних методик дає змогу глибоко й різнобічно охарактеризувати одержані факти. Будь-який факт, зафіксований при вивченні моральнісного розвитку, не має абсолютної достовірності, тому достовірні дані про характер моральнісної вихованості можуть бути одержані лише в результаті комплексного дослідження різних проявів моральнісної поведінки в діяльності дошкільників.

5. Під час використання методики експериментатор повинен чітко розрізняти методику як спосіб збору даних про моральний розвиток і метод

психологічного аналізу цих даних. Методика дає лише сукупність деяких фактів, а одержання кінцевих результатів дослідження завжди передбачає проведення психологічного аналізу зібраних даних, їх інтерпретації. Проведення кваліфікованого психологічного аналізу ґрунтується на знанні предмета вивчення всієї проблеми.

У побудові психодіагностичного інструментарію ми виходили з положення, що метод – це узагальнення певного класу методик (загальний шлях дослідження), а методика є конкретизацією методу і прямо залежить від мети дослідження. Враховуючи цю обставину, опишемо методи вивчення моральнісного розвитку особистості.

Спостереження – найпоширеніший метод вивчення зовнішніх проявів моральнісного розвитку особистості, що переважно входить до складу інших методів – бесіди, експерименту тощо. Недоліки спостереження (описовість, поверховість, суб'єктивність, нестандартизованість) значною мірою нівелюються його цілеспрямованістю, фіксованістю показників моральнісної культури за системою реєстрації одержаних даних.

Індивідуальна бесіда проводилася індивідуально з кожним учнем, зміст її складала питання, які ми послідовно задавали дитині (див. додаток). Питання складені таким чином, що спрямовані на діагностику критеріїв моральнісного розвитку:

- 1) ставлення дітей молодшого шкільного віку до моральних норм і правил;
- 2) ставлення дітей молодшого шкільного віку до конкретних виявів моральнісної культури;
- 3) види морально значущої діяльності дитини;
- 4) морально значущі для дітей суб'єкти.

Крім того, у бесіді містяться додаткові питання, необхідні для збирання даних про дітей та введення їх у ситуацію обстеження. Ми враховували, що відповіді на деякі питання охоплюють не один, а декілька показників. Список питань бесіди ми розміщували таким чином, щоб учень його не бачив, і фіксували на окремому аркуші паперу номер питання і відповідь на нього.

Вивчення продуктів діяльності дітей – об'єктами дослідження були різноманітні продукти творчості – малюнки, вірші, казки, вироби та ін., а також особливості їх поведінки і діяльності

Охарактеризуємо методики експериментального дослідження.

Методика «Драбинка мотивів» (адаптована) – тут учень в доступній формі проводив рангування двох видів моральних понять: усвідомлені і реально діючі. Дітям ми пропонували кілька тверджень:

1. Я роблю добрі справи для того, щоб похвалили батьки (дорослі);
2. Я роблю добрі справи для того, що мені подобається це робити;
3. Я роблю добрі справи для того, щоб отримувати подарунки;
4. Я роблю добрі справи для того, щоб мені не було соромно;
5. Я роблю добрі справи для того, щоб бути корисним людям.

У процесі бесіди ми у різних варіантах пропонували дітям різні варіанти тверджень, а відповіді фіксували. Результати, одержані з допомогою цієї методики, свідчили про співвідношення усвідомлених і реально діючих мотивів моральної поведінки дітей.

Емоційне ставлення дітей молодшого шкільного віку до моральної поведінки оточуючих вивчалось за допомогою методики незакінчених речень (в усній формі). Для цього дітям пропонувалось закінчити думку, початок якої називався.

Пропонувалися такі речення:

- а) Я добре поведжуся, тому що...
- б) Я слухаю батьків через те, що...
- в) Я поважаю друзів, тому що...

для доповнення даних вчителя початкової школи початкових класів досліджуваної школи було запропоновано заповнити розроблений О. Онисюк [19, с. 9] бланк «Характеристики учня», в якому на кожне з поставлених запитань треба було обрати один із варіантів відповіді. Аналіз змісту бланків дав змогу одержати конкретні відомості про наявність (відсутність) конкретних моральних якостей у кожного учня.

Молодший шкільний вік – особливий етап у формуванні ставлення особистості до оточуючого світу. Саме в цей час формується спрямованість

особистості – громадська, колективістська чи егоїстична, індивідуалістська. В ці роки дитина отримує знання про навколишній світ, у неї починає формуватися певне відношення до людей, до праці, виробляються навички і звички правильної поведінки, складається характер.

3.2. Результати дослідження особливостей морального розвитку учнів

Вивчення моральнісної вихованості кожного школяра – постійний і невід’ємний елемент роботи вчителя початкової школи. Воно повинно бути регулярним і простим. Якраз ця робота дає можливість виявити тенденції моральнісного формування особистості. Раннє виявлення небажаних тенденцій запобігає їх подальший розвиток, а виявлення позитивних – допоможе педагогу зміцнити їх. Для цього можна використати різні методи.

Значний інтерес становлять дані щодо рівня інформованості дітей молодшого шкільного віку про моральні норми. З цією метою використовувалися різноманітні опитувальники, проводилися бесіди. Узагальнення результатів засвідчило наявність певної розбіжності показників (табл. 3.1). Пояснити це можна тим, що знання дітей молодшого шкільного віку загалом мають уривчастий, фрагментарний характер, а це свідчить про відсутність системності в їх засвоєнні.

Таблиця 3.1

Якісний стан інформованості дітей молодшого шкільного віку про моральні норми і правила

Інформовані	Загальна кількість учнів			
	3 клас		4 клас	
	К-сть	%	К-сть	%
У повному обсязі	14	28	7	28
Частково	16	32	6	24
Дуже мало (уривчасто)	15	30	10	40
Відсутність знань	5	10	2	8
Всього:	50	100	25	100

Підтверджують ці цифри й інші дослідження. Молодшим школярам пропонувалося назвати якості, що, на їхню думку, характеризують добре

виховану людину і поцінуються ними як важливі й необхідні. Проте таке, здавалось би, нескладне завдання викликало в дітей молодшого шкільного віку певні утруднення. Для полегшення виконання завдання на дошці написали перелік різних особистісних якостей, а потім попросили вибрати з них ті, які відповідають поставленому завданню. Всього було запропоновано 16 різних якостей, з яких учні повинні були вибрати 3 з них і записати їх на аркуші паперу. Узагальнені дані наведено в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Показники моральних якостей, вибраних дітьми молодшого шкільного віку 3–4 класів

№ п/п	Назва	Кількість	%
1	Терпимість	11	3,9
2	Любов до народних традицій	13	4,6
3	Вміння прощати	14	4,9
4	Справедливість	18	6,3
5	Щедрість	19	6,7
6	Любов до природи	19	6,7
7	Доброчинність	21	7,4
8	Вміння спілкуватися	22	7,7
9	Повага до старших	28	9,9
10	Щирість	29	10,2
11	Доброзичливість	31	10,9
12	Любов до тварин	33	11,6
13	Дружелюбність	38	13,4
14	Чесність	42	14,8
15	Працьовитість	46	16,1
16	Доброта	59	25,4

З метою уточнення розуміння змісту обраних понять, учням 3–4 класів було запропоновано дати відповіді на такі запитання: «Що означає «бути добрим»?», «Що означає «бути справедливим»?», «Що таке чесність?», «Як ви розумієте вираз «треба допомагати людям»?»

Як засвідчили результати, переважна більшість дітей молодшого шкільного віку правильно розуміє суть понять, які їм пропонувалося пояснити. Водночас одержані відповіді дали змогу виявити певну обме-

женість у їх змістовому трактуванні: 53,4% дітей молодшого шкільного віку ототожнюють доброту з чесністю; 25,1% – з чесністю, вмінням заступатися за інших, слухняністю. 18,2% дітей молодшого шкільного віку до зазначених якостей додали ще й такі як «не ображатися», «допомагати в біді», «бути терплячим», «не ображати інших», «поважати людей і батьків», «не говорити поганих слів». 3,3% дітей молодшого шкільного віку не змогли дати на це запитання ніякої відповіді.

Що стосується другого запитання, то реакція на нього була дещо несподіваною: 65,7% третьокласників і 58,9% дітей молодшого шкільного віку четвертих класів пов'язали свої уявлення про справедливість винятково з особою вчителя початкової школи, хоча не говорили про це прямо. На підтвердження наведемо висловлювання дітей: «бути справедливим означає ставити правильну оцінку», «якщо хтось не вивчив якийсь матеріал, то не треба ставити йому двійку», «справедлива особистість та, яка не звинувачує невинну людину, що вона щось скоїла».

Були й інші відповіді, які тісно пов'язувалися з особистим життям дітей молодшого шкільного віку: «бути справедливим – це заступатися за меншого братика або сестричку», «якщо зробив шкоду, краще визнати це, і тоді всі тобі простять», «не звертати на інших, якщо щось зробив не так» (відповідно 32,3% дітей молодшого шкільного віку 3-х класів і 41,1% четвертокласників). 0,2 % третьокласників і 1,5% четвертокласників обмежилися поясненням справедливості як чесності.

Відповіді на третє запитання розподілилися таким чином: «не треба говорити одне, а робити інше», «не вигадувати», «не казати неправду» (74,2% третьокласників і 62,5% четвертокласників); «не обманювати», «не ображати дітей», «казати тільки правду, одну тільки правду», «не говорити про когось щось погане» (відповідно 25,8% дітей молодшого шкільного віку 3-х класів і 37,5% дітей молодшого шкільного віку 4-х класів).

Четверте запитання викликало труднощі в дітей молодшого шкільного віку. Відповіді, в основному, не містили будь-яких конкретних пояснень, хоча 18,9% третьокласників і 23,2% четвертокласників розуміють під цим «допомагати мамі». Щодо таких якостей, як дружелюбність, вміння прощати,

то відповіді звучали: «бути дружелюбним означає виявляти добре ставлення», «бути справжнім другом» (73,0%), «вміння прощати – це не сердитись, якщо зробив неправильно або одержав погану оцінку» (52,3%); «щедрість – це коли особистість ділиться з іншими, не жадібна» (59,0%).

Під час дослідження враховували, що застосовувані методи анкетування, бесіди дещо обмежені. Це зумовлено тим, що, по-перше, учням молодших класів через вікові особливості часто важко добирати відповіді, навіть за умов розуміння ними запитання; по-друге, за допомогою зазначених методів можна спробувати виявити думку дитини, її знання з того чи іншого питання: цю вона про нього думає, як розуміє; чи знає, як треба ставитися до різних явищ. Але висловлена думка не завжди відображає особистісне ставлення молодшого школяра до суті питання (явища, подій). Як засвідчує досвід, нерідко учень правильно кваліфікує ціннісне значення подій, ситуацій, вчинків, але виявляє до них особисту неприязнь, демонструючи ставлення, протилежне змісту наведеної ним самим оцінки.

Окремі спостереження також стосувалися дотримання дітьми молодшого шкільного віку правил культури поведінки. Як показали дослідження, учні початкових класів досить швидко засвоюють, що коли педагог заходить до класу, треба вставати; в коридорі або біля школи треба вітатися не тільки зі своїм учителем, а й з іншими працівниками школи тощо. Але це засвоєння здебільшого залишається сформованим на рівні простого репродукування: учні встають при появі вчителя, але продовжують сидіти і не вітаються, якщо до класу заходить незнайомий їм дорослий.

Аналогічна поведінка спостерігається щодо вияву чемності поза межами школи. Тобто засвоєння правила відбувається на рівні сприйняття його як певного блоку, який не поширюється за межі даного знання: якщо йдеться про вчителя, то це тільки педагог і ніхто більше; якщо допомагати мамі, то тільки мамі, а не бабусі, сестричці, татові чи іншим людям.

3.3. Методичні рекомендації вчителя початкової школи та батькам щодо морального розвитку учнів початкових класів

Важливе значення для виховання культури поведінки має поступове вироблення в дітей молодшого шкільного віку звички постійно дотримуватися конкретних правил моральнісної поведінки. Ці правила ґрунтуються на простих нормах моральності, як наприклад: допомагай іншим, не будь жадібним, не відмовляйся від доручень, поведь себе ввічливо з товаришами, із старшими. Порухення цих норм суворо засуджується колективом. Чіткість колективних вимог, їх доступність для дітей молодшого шкільного віку цієї вікової групи, постійна правильна реакція колективної думки на їх порухення роблять їх важливим засобом виховання культури поведінки дітей молодшого шкільного віку не на словах, а на ділі.

На одному з занять дітей необхідно ознайомити з правилами ввічливості. Розповісти, що таке ввічливість, коли треба вживати слова «будь ласка», «дякую», «пробачте», «дозвольте», показати, як виконувати правила ввічливої поведінки. Обговорюючи правила ввічливості, слід посилатися на позитивні приклади поведінки дітей.

Наприклад, доцільно ознайомити дітей молодшого шкільного віку з такими правилами: «Як поводитись у класі», «Чарівні слова», «Як поводитись в їдальні», «Бережи навчальні та особисті речі», «Що значить поважати старших». У 2 класі можуть бути опрацьовані такі теми: «Будь уважним до товаришів», «Що таке ввічливість», «Навчися правильно, культурно поводитись на вулиці, у транспорті», «Як поводитись вдома». У 3 класі тематика стає більш складною— «Навчися культурно поводитись у театрі, кінотеатрі, в гостях», «Будь скромним», «Будь точним», «Учись культурно говорити», «Будь уважним і чуйним», «Ввічлива особистість завжди уважна до тих, хто її оточує».

Якщо у 1–2 класах вчителі приділяють увагу лише питанням охайності, то у 3–4 класах великого значення надають формуванню хорошого смаку. У вирішенні цих питань істотне місце відводиться грі «У ляльковому ательє», де на прикладі ляльок діти обговорюють, як треба одягатися, що таке краса і

скромність в одязі, гарний смак. Допомагає виховувати в дітей молодшого шкільного віку навички особистої гігієни, охайності й порядку колективне читання й обговорення таких творів дитячої художньої літератури, як «Рукавичка» і «Нечепура» В.Ліфшиця, «Ось яка я» О.Бедарева, «Федорине горе» К.Чуковського, «Лист до всіх дітей з однієї дуже важливої справи» Ю.Тувіма, «Дмитрик – санітар» М.Разумовської, «Гудзик» В. Осєєвої, «Дві нечепури» Е. Кисельової та ін.

Для того, щоб діти молодшого шкільного віку запам'ятали зміст правил і постійно дотримувалися їх у повсякденному житті, широко застосовуються бесіди й практичні заняття на теми: «Як з'явилися правила поведінки? Хто їх придумав, навіщо?», «Поважай старших», «Бережи свій і чужий час», «Що значить піклуватися про людей, які тебе оточують» та ін.

Істотну роль у засвоєнні дітьми молодшого шкільного віку правил культури поведінки відіграють рольові ігри. Навичок піклування про малюків школярі набувають, беручи участь у шефській роботі в дитячому садку та у грі «Дитячий садок»; навичок спілкування з дорослими, а також з людьми, які потребують допомоги, – в іграх «У лікарні», «Ми їдемо в трамваї», «Я мамина помічниця», «Ми у театрі», навичок поведінки па вулиці – в іграх «Світлофор», «Червоний, жовтий, зелений», «Ми пішоходи» тощо.

Висновки до розділу 3

Отже, дослідження особливостей морального розвитку молодших школярів проводилося у 3–4 класах ЗОШ I–III ступенів №17 м. Тернополя. У процесі дослідження ми виділили показники, за якими визначали ефективність процесу засвоєння моральних знань. Як засвідчили результати анкетування, переважна більшість молодших школярів правильно розуміє суть понять, які їм пропонувалося пояснити. Виявилось, що засвоєння правил культури поведінки відбувається на рівні сприйняття його як певного блоку, який не поширюється за межі даного знання. Розроблено методичні рекомендації вчителям та батькам щодо морального розвитку учнів початкових класів.

ВИСНОВКИ

Таким чином, ефективність процесу морального розвитку молодших школярів, поряд із формуванням відповідних уявлень і понять, передбачає цілеспрямовану роботу, що сприяє формуванню в учнів вміння правильно сприймати моральну ситуацію, представлену в літературному творі або виділену із реального життя; вміння дати оцінку, адекватну модальності ситуації, що аналізується; вміння правильно визначати мотиви морального вчинку; вміння співпереживати, співчувати іншій людині; особистісне ставлення до тих чи інших моральних ситуацій; моральної потреби діяти певним чином, відповідно засвоєним моральним знанням.

Формування моральної свідомості учнів нерозривно пов'язане із розвитком навичок соціальної поведінки, реальної діяльності, в ході якої складаються не тільки моральні поняття, але й почуття, звички і інші неусвідомлені компоненти морального обличчя особистості. Характерний для особистості засіб вирішення моральних проблем, як системи цінностей, з якою вони співвідносяться, формується в ході практичної діяльності дитини і її спілкування з оточуючими людьми.

Про ступінь морального розвитку учня судять за такими критеріями: ставлення школярів до суспільства, праці, людей, активна життєва позиція, спрямованість особистості, рівень розвитку суспільне значущих якостей особистості, співвідношення мотивів поведінки та характеру вчинків особистості та норм, правил моралі. У практиці роботи шкіл за критерії моральності беруться лише зовнішні показники, а в сучасній педагогічній теорії найбільш поширені два підходи побудови системи морального виховання учня: інтелектуальний, який надає першорядного значення формуванню в школярів знань, та поведінковий (головна увага звертається на вироблення в учнів навичок моральної поведінки). Забезпечення ефективного розвитку моральних знань і емоційно–моральних ставлень молодших школярів з необхідністю передбачає врахування у навчально–виховному процесі ряду їх особливостей.

Окрім аналізу природних моральних ситуацій, що виникають у спілкуванні з дорослими і однолітками, необхідна цілеспрямована виховна

робота. При цьому важливі такі форми роботи, як колективне читання і обговорення оповідань з моральним змістом, створення на уроках спеціальних проблемних ситуацій, в яких ставиться завдання навчити дітей аналізувати поведінку і почуття героїв, порівнювати представлену в літературному творі моральну ситуацію з аналогічними життєвими ситуаціями. Завдяки цьому школярі вчаться здійснювати перенесення безпосередньо морального змісту оповідання на моральні явища із реального життя дітей.

Процес засвоєння моральних знань молодшими школярами суттєвим чином залежить від навчання їх правильному сприйманню моральної ситуації, адекватній оцінці моральних вчинків, розумінню моральних мотивів. Поряд з цим необхідно виховувати єдність між правильним розумінням моральної ситуації і вмінням школярів співпереживати, співчувати, виховувати особистісне ставлення до тих чи інших моральних явищ, вчинків.

Ефективність процесу засвоєння моральних знань молодшими школярами передбачає цілеспрямовану роботу, що сприяє формуванню в учнів вміння правильно сприймати моральну ситуацію, представлену в літературному творі або виділену із реального життя; вміння дати оцінку, адекватну модальності ситуації, що аналізується; вміння правильно визначати мотиви морального вчинку; вміння співпереживати, співчувати іншій людині; особистісне ставлення до тих чи інших моральних ситуацій; моральної потреби діяти певним чином.

Дослідження особливостей морального розвитку молодших школярів проводилося у 3–4 класах ЗОШ І–ІІІ ступенів №17 м. Тернополя. У процесі дослідження ми виділили показники, за якими визначали ефективність процесу засвоєння моральних знань. Як засвідчили результати анкетування, переважна більшість молодших школярів правильно розуміє суть понять, які їм пропонувалося пояснити. Виявилось, що засвоєння правил культури поведінки відбувається на рівні сприйняття його як певного блоку, який не поширюється за межі даного знання. Розроблено методичні рекомендації вчителям та батькам щодо морального розвитку учнів початкових класів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Артемова Л.В. Моральне виховання молодших школярів / Л.В. Артемова. – К. : Основи, 2004. – 116 с.
2. Байченко С. Формуємо моральну поведінку особистості / С. Байченко // Початкова школа – 2008. – № 6. – С.43–44.
3. Безверхий О.С. Особистісні передумови засвоєння молодшими школярами моральних норм / О.С.Безверхий // Педагогіка і психологія. – 2013. – №2. – С. 43–48.
4. Бех І.Д. Психологічні основи організації морального виховання школярів / І.Д. Бех // Рідна школа. – 2010. – №7. – С. 47–55.
5. Бондар Л. Виховання моральних цінностей у школярів / Л.Бондар // Початкова школа. – 2009. – №12. – С. 45–47.
6. Варемус К.І. Пізнавальні завдання для формування моральних норм і цінностей в учнів початкових класів / К.І. Варемус // Початкова школа – 2013. – № 8. – С. 53–56.
7. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. – К. : Просвіта, 2001. – 416 с.
8. Віпер О.М. Формування моральних понять та категорій в учнів початкових класів / О.М. Віпер // Початкова школа. – 2009. – №5. – С. 20–23.
9. Гавриленко О.С. Як виховувати моральну особистість / О.С. Гавриленко // Початкова школа. – 2011. – №12. – С. 42–45.
10. Гаркунова И.Л. Формирование морального поведения личности / И.Л. Гаркунова // Начальная школа. – 2008. – №1. – С. 33–36.
- 10а. Гірняк А. Н. Поняття про норму як про предмет теоретико-методологічного аналізу / А. Гірняк, Ю. Павлишин // Вітакультурний млин. – 2011. – Модуль 14. – С. 67-71.
11. Жовтяк Н.С. Воспитание морального сознания школьников в классной и внеклассной работе / Жовтяк Н.С. // Начальная школа. – 2012. – №2. – С. 39–40.
12. Іванова О.З. Формування моральної культури учнів / Іванова О.З. // Початкова школа. – 2008. – №8. – С. 40–42.

- 13.Іванчук М.Г. Інтегративний характер формування моральних якостей особистості / Іванчук М.Г. // Педагогіка і психологія. – 2010. – №1. – С. 66–72.
- 14.Іщенко Л. Наступність у моральному вихованні / Іщенко Л. // Початкова школа. – 1998. – №9. – С. 31–34.
- 15.Коберник І. Моральне виховання: традиції, проблеми, інновації / Коберник І. // Рідна школа. – 2012. – №5. – С. 42–44.
- 16.Коваль Г. Виховання моральної свідомості особистості / Коваль Г. // Початкова школа. – 1999. – №10. – С. 17–19.
- 17.Купина М. Виховуємо моральні почуття / Купина М. // Освітянин. – 2007. – №4. – С. 18–19.
- 18.Люблинская А.А. Учителю о психологии младшего школьника / Люблинская А.А. – М.: Просвещение, 1977. – 224 с.
- 19.Онисюк О. Моральна поведінка дитини в ігровій діяльності / Онисюк О. // Початкова школа. – 2012. – №6. – С. 9–14.
- 20.Підгорна М.І. Виховання моральності першокласників / Підгорна М.І. // Початкова школа. – 2013. – №3–4. – С. 5–7.
- 21.Плахотип О. Чи хочемо ми прогресу: моральне виховання школярів / Плахотип О. // Світло. – 2012. – №3. – С. 37–39.
- 22.Рафалюк М.І. Сучасні аспекти морального виховання молодших школярів / Рафалюк М.І. // Початкова школа. – 2006. – №4. – С. 49–51.
- 23.Ревуцький Ю.Р. Розвиток особистості дитини через моральні норми / Ревуцький Ю.Р. // Рідна школа. – 2005. – №6. – С. 43–44.
- 24.Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія / М.В. Савчин, Л.П. Василенко. – К. : Академвидав, 2005. – 360 с.
- 25.Струманський В.П. Моральне орієнтування виховної роботи / Струманський В.П. // Педагогіка і психологія. – 2009. – №1. – С. 137–144.
- 25а. Фурман А. В. Громадський моніторинг роботи судів Тернопільщини / Анатолій Фурман, Андрій Гірняк, Галина Гірняк // Психологія і суспільство. – 2016. – № 3. – С. 122-128.
- 26.Химець І.О. Психолого–педагогічні основи морального виховання / Химець І.О. // Початкова школа. – 2016. – №11. – С. 39–41.

- 27.Шевців З. Виховання моральності в молодшому шкільному віці / Шевців З. // Початкова школа. – 2014. – №10. – С. 39–40.
- 28.Шульга Л.М. Діагностика сформованості моральних переконань в учнів початкових класів / Шульга Л.М. // Початкова школа. – 2012. – №6. – С. 3–6.

ДОДАТКИ

Додаток А

РОЗРОБКА ТРЕНІНГОВОГО ЗАНЯТТЯ

Тема. Подорож до країни ввічливості і доброти.

Мета. Узагальнити знання дошкільників про правила поведінки вдома, в школі, в громадських місцях, виховувати шанобливе ставлення до старших, батьків, виявляти піклування про молодших, слабших.

Обладнання. Лист професора Будьласки, 7 розрізаних ключів, Карта подорожі із зупинками, плакат "Правила поведінки", картки для семафора, конверти із завданнями, словник чемної людини, плакат, портфель з книжками.

Хід свята

Вступна бесіда.

– Малята, сьогодні вас чекає подорож до Країни Ввічливості та Доброти. Перш ніж відправлятися до подорожі, що ми з вами повинні зробити? (Привітатися). Отже, давайте привітаємось піснею "Добрий день":

Треба дружно привітатись: "Добрий день".

Дружно, голосно сказати: "Добрий день". В

ліво, вправо поверніться,

Туди–сюди посміхніться,

"Добрий день" – 3 рази.

Діти! Ми отримали листа від професора Будьласки. Він залишив нам карту Країни Доброти та Ввічливості, а також листа до вас. Чи бажаєте ви помандрувати до цієї країни? Як же туди дістатися? Про це ми дізнаємося із листа професора Будьласки.

"Любі діти! Шлях у мою країну буде нелегким. Його треба подолати і підтримати один одного. Сподіваюся, ви зможете одержати ключі від країни Доброти та Ввічливості (ключі намальовані на цупкому папері і розрізані на 6 частин). На кожній зупинці та станції ви будете отримувати частини ключів, які в кінці зможете скласти у ключ від країни Ввічливості та Доброти".

Отже, відправляємося у подорож (звучить фонограма поїзда).

Гра "Поїзд"

I. Першою нашою зупинкою є "Словник чемної людини". Малята, ви знаєте ввічливі слова? Тоді ось яке вас чекає завдання. Вам потрібно скласти словник. *(Всі слова. Які говорять діти, записуються у великий словник).*

Молодці! Вийшов гарний словник. Сподіваюся, ви будете завжди користуватися ним. *(Діти отримують першу частину ключа).* Хором читають словник. *(Звучить фонограма руху поїзда).*

II. Наступна зупинка "Містечко вихованих людей". О, та тут побував хуліган. Він переплутав усі їхні правила і життя зіпсувалося, усе тепер переплуталося.

Діти, допоможемо жителям цього містечка виправити помилки?

Речення із помилками:

1. Проходити на своє місце у кінотеатрі треба спиною до тих, хто сидить.

2. Чемний хлопчик завжди смикає дівчаток за коси.

3. Ввічливі діти ніколи не поступаються місцем старшим.

4. Виховані діти обгортку від цукерки кидають на тротуар.

5. Усі діти переходять вулицю на червоне світло світлофора.

6. Виховані хлопчики завжди лазять по деревах.

7. Дівчатка витирають руки об сукню.

(Діти виправляють речення, отримують частину ключа). Я впевнена, що всі команди і далі будуть виконувати завдання. Запам'ятайте, щоб люди вас поважали, слухали, дотримуйтеся золотого правила: "Відноситися до людей треба так, як би ви хотіли, щоб ставилися до вас". *(Звучить музика, мандруємо далі).*

III. Зустріч із Шапокляк.

Отже, мандруємо далі. Будьте обережні, адже трапляються випадки, коли під час мандрів можна зустріти несподівано розбійників чи хуліганів. Ви не боїтесь? *(Звучить пісня з мультфільму).*

Шапокляк. О, що це за малюки? Куди це ви зібралися? *(Ведучий пояснює, що ми ідемо до країни Ввічливості та Доброти).*

Та що ви? Навіщо це вам потрібно? Ось залишайтеся зі мною. *(Діти відмовляються).*

Ну добре, тоді я дам вам деякі поради, якими можна скористатися в країні Ввічливості та Доброти.

"Шкідливі поради".

Ніколи не мийте руки, шию, вуха, обличчя. Вони знову стануть брудними. Навіщо марно витратити свій час. Стригтися також не обов'язково, бо як постарієш, голова облісіє. Вранці зовсім не обов'язково зав'язувати шнурки па черевиках, банти на косах, бо вони протягом дня і самі порозв'язуються.

Ведучий. Діти, вам подобаються такі поради?

Хіба можна ними скористатися?

Шапокляк. Що? Не бажаєте таких порад? Ну, тоді слухайте ось які:

– якщо товариш запросив тебе на день народження, залиш подарунок вдома. Він і тобі самому згодиться. Ні з ким у гостях не розмовляй, тільки вибирай, що смачніше, та їж;

– дівчаткам треба завжди ставити підніжки, показувати язика, лупцювати;

– якщо твій товариш упав, покажи на нього пальцем, смійся голосно, щоб він побачив, що ти не засмучуєшся.

Ведучий. Це поради справді хуліганські, нам з тобою не по дорозі. Діти, нам треба довести, що ми їй не друзі, та навчити справжніх правил поведінки. Давайте хором прочитаємо написані правила.

Правила:

- Не поспішай першим сісти за стіл.
- Не розмовляй під час їжі.
- Не перебивай того. Хто говорить.
- Не показуй пальцями на інших.
- Не забудь зняти шапку, коли заходиш у приміщення.
- Поступайся місцем людям похилого віку.
- Не забудь вибачитися, якщо ти когось штовхнув.

Шапокляк. Добре, я зрозуміла, що ви хороші діти, я не буду вас більше затримувати. Мені соромно. Я піду до Чебурашки. *(Пісня Чебурашки).*

Звучить свисток.

IV. А зараз на нашому шляху "Семафор ввічливості".

І тепер залежить тільки від вас, малята, чи дозволить він вам рухатися далі. Червоний колір – забороняю, зелений – дозволяю. У вас на столі лежать сигнальні картки червоного та зеленого кольору. Я зачитаю репліки, а ви повинні сказати: де правильно поступають діти, а де ні. Якщо правильно – зелений, не правильно – червоний.

1. Дайте мені хлібину, – звертається хлопчик у магазині до продавця *(черепна)*.

2. Вибачте, будь ласка, я штовхнула вас ненавмисно, – каже дівчина в автобусі *(зелена)*.

3. Покличте до телефону Марину *(червона)*.

4. Я трохи порвала цю книжку, підклейте її самі. – Сказала дівчинка бібліотекарю *(червона)*.

5. Люба бабуся! Я із задоволенням тобі допоможу *(зелений)*.

Ведучий. Молодці! Ви добре справилися із завданням.

Семафор показує зелене світло і ми вирушаємо далі.

(Звучить фонограма руху поїзда).

V. "Галявина танцювальна"

Танок на місці 1. Нумо дівчата, всі веселіше Ми починаєм танець простіший, Т для початку і для порядку Зробимо разом ми фіззарядку.

1, 2, 3, чотири (4).

2. Руки на плечі разом кладемо
Вправо поглянемо і вліво також,
Так як на хвилях по морю гойдас,
Вітер морський нас всіх обвіває.

1, 2, 3, 4.

(На рахунок 4 виконуємо рух "хвиля").

VI. Станція "В гостях у королеви Чистоти".

Наступна зупинка "В гостях у королеви Чистоти".

Королева Чистоти. Добрий день! Я Королева Чистоти. Я люблю в усьому порядок, охайність. Цікаво, чи всі ви приучені до порядку, чи знаєте, як тримати свої речі чистими, як себе потрібно поводити?

(Далі Королева Чистоти проводить гру "Так чи ні", потім демонструє портфель із речами у ньому).

Королева Чистоти. Давайте пограємо в ось яку гру:

"Так чи Ні", де потрібно казати "так" чи "ні".

- Перед їжею помити руки?
- Вранці я не вмиваюся?
- Мої черевики чистить мама?
- Вранці швидко прибираю ліжко?
- Завжди обгортаю підручники?
- Постійно відриваю гудзики?
- Завжди забуваю причесатися?
- Мої іграшки завжди складені?
- Я завжди човгаю ногами?
- Постійно чищу зуби?

Королева Чистоти. Добре, молодці! Ви гарно слідкуєте за своїми речами. Тепер ваш портфель не схожий на той, про який говориться у віршику. *(Показує портфель і читає вірш).*

Нумо, гляньмо, що у ньому,
поки йде завзята гра,
бо ж портфель – усім відомо!
Це ж обличчя школяра! Ось –
книжки, та що це з ними?
Чом вони у плямах синіх,
Пошматовані, брудні?
Страшно глянути на них!
Подивіться на сторінку –
Не сторінка, а "картинка",
помальована така!

А обкладинка – ну горе! –

Ніби побувала вчора в людожерливих руках!

Королева Чистоти. Що можна сказати про власника такого портфеля? Подумайти, чи все гаразд у ваших портфелях? Чи не нагадує хтось із вас власника цього портфеля?

Ведучий. Шановна Королева, наші діти охайні, старанні, вони самі доглядають за своєю одежею, зачіскою, взуттям. Ось подивіться, як гарно вони з цим справляються.

(Дві пари дівчаток заплітають одна одній коси, в'яжуть бантики).

Королева Чистоти. Молодці, я дуже рада, що такі гарні, охайні, виховані діти стануть жителями Країни Ввічливості та Доброти, Бажаю успіхів у вашій подорожі...

(Під музику зникає фонограма руху поїзда).

VII. Станція "Скринька народної мудрості".

Ведучий. Наступна наша зупинка "Скринька народної мудрості". О, тут трапилася пригода! Діти, розсипалася скринька народної мудрості, вам треба буде її скласти. *(Діти у конверті отримують завдання – із слів скласти прислів'я та приказки).*

1 команда.

Тяжко тому жити, хто не хоче робити. Що хата має, тим і приймає.

2 команда.

Чим багаті, тим і раді.

Слова щирого вітання дорожчі за частування.

3 команда.

Аби руки та охота, буде зроблена робота. Лінивому все ніколи.

4 команда.

Бджола мала, а й та працює.

Землю прикрашає сонце, а людину – праця.

5 команда.

Шануй батька й неньку, буде тобі скрізь гладенько. Добре в світі тому, хто працююватий.

6 команда.

Не радій чужому горю.

Якщо ввічливо попросиш, завжди дадуть.

7 команда.

Ввічливих і лагідних скрізь шанують. Маленька праця краща за велике безділля.

(Звучить музика).

Діти, подивіться, чи повністю склали ви свої ключі. Так, тепер ви маєте ключі від Країни Ввічливості та Доброти, ми можемо відімкнути її для себе. Молодці діти, ви здолали всі перешкоди, пройшли складний, нелегкий шлях, не піддалися на умовляння Шапокляк, витримали екзамен Королеви Чистоти і тепер ви жителі цієї країни, це значить, що всі ви отримуєте звання ввічливих, вихованих, добрих, охайних.

Сподіваюсь, що в майбутньому ви залишитесь такими.

Вручаються посвідчення жителям країни Ввічливості та Доброти.

Музики "Вместе весело шагать".